

6. Смирницкий, А.И. (1959). Морфология английского языка. – Москва, 1959, – 440 с.
7. Тыдыкова, Н.Н. (2007). Об особенностях имени действия в алтайском языке // *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*. Volume 2/2. – Spring. – с.665-679.
8. Vəliyeva, N.Ç. (2008). Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. – Bakı: “Avropa”. – 864 s.
9. Щека, Ю.В. (2007). Практическая грамматика турецкого языка. – Москва: Восток-Запад. – 672 с.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 09.03.2026

Qəbul edilib 24.03.2026

Nəşrə tövsiyə edib Ülviyyə Hacıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://doi.org/10.30546/114578.2026.3015.265>

“QAÇAQ KƏRƏM” DASTANINDA ETİKET DİSKURSU

Rəvanə Məmmədova

doktorant

Odlar Yurdu Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0003-4465-9763>

mademoiselle_mr@mail.ru

Xülasə

Nitq etiketi personajların ünsiyyətini tənzimləyən qəbul olunmuş norma və qaydalar toplusu kimi başa düşülür. “Qaçaq Kərəm” dastanında nitq etiketlərinin roluna xüsusi nəzər yetirilir. Dastan Azərbaycan xalqının etnik-mədəni identikliyi, sosial münasibətlərini və ünsiyyət davranışını əks etdirən zəngin etiket vahidləri sisteminə malikdir. Mətnə daxil olan müraciət formaları, xahiş, təşəkkür, alqış, qarğış, salamlama və vidalaşma kimi nitq etiketləri personajların sosial statusunu, qarşılıqlı münasibətlərini, emosional ovqatını və etik dəyərlərini göstərir. Eyni zamanda, etiket diskursu XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-mədəni reallıqlarını, milli düşüncə tərzini və folklorun etnik-mifik kodlarını əks etdirir. Dastanda nitq etiketlərinin sabitliyi və sistemliyi xalq nitq mədəniyyətinin arxaik qatlarını qoruyur, qəhrəmanlıq ideyalarının və sosial ədalət düşüncəsinin ifadə vasitəsinə çevrilir. Bu baxımdan “Qaçaq Kərəm” dastanı Azərbaycan nitq mədəniyyətinin, etik davranış stereotiplərinin və folklor dil sisteminin tədqiqində mühüm mənbədir.

Açar sözlər: etiket diskursu, epik mətn, dil vasitələri, kommunikativ mədəniyyət, semantika və pragmatika, dialoji ünsiyyət.

ETIQUETTE DISCOURSE IN THE EPIC “GACHAG KEREM”

Ravana Mammadova

Odlar Yurdu University

Abstrakt

Speech etiquette is understood as a system of accepted norms and rules that regulate communication between individuals. In the epic “Gachag Kerem,” particular attention is paid to the role of speech etiquette. The epic possesses a

rich system of etiquette units reflecting the ethnic-cultural identity of the Azerbaijani people, their social relations, and communicative behavior. Forms of address, requests, expressions of gratitude, blessings, curses, greetings, and farewells found in the text reveal the social status of the characters, their interpersonal relationships, emotional states, and ethical values. At the same time, the etiquette discourse reflects the socio-cultural realities of Azerbaijani society in the late nineteenth and early twentieth centuries, as well as the national mindset and the ethno-mythological codes embedded in folklore. The stability and systematic nature of speech etiquette in the epic preserve the archaic layers of folk speech culture and become a means of expressing heroic ideals and the concept of social justice. In this regard, the epic “Gachag Kerem” serves as an important source for studying Azerbaijani speech culture, patterns of ethical behavior, and the linguistic system of folklore.

Key words: etiquette discourse, epic text, linguistic means, communicative culture, semantics and pragmatics, dialogic communication.

ЭТИКЕТНЫЙ ДИСКУРС В ДАСТАНЕ «КАЧАК КЕРЕМ»

Равана Мамедова

Университет «Одлар Юрду»

Резюме

Статья посвящена анализу языковых средств выражения этикета в эпическом тексте «Качак Керем» как коммуникативного элемента азербайджанской речевой культуры. Речевой этикет понимается как совокупность общепринятых норм и правил, регулирующих взаимодействие персонажей. Особое внимание уделяется роли речевого этикета в «Качак Керем». Эпос обладает богатой системой этикетных единиц, отражающих этнокультурную идентичность азербайджанского народа, социальные отношения и коммуникативное поведение. В текст включены формы обращений, просьбы, благодарности, восхваления, проклятия, приветствия и прощания, которые показывают социальный статус персонажей, их взаимоотношения, эмоциональное настроение и этические ценности. Этикетный дискурс также отражает социально-культурные реалии конца XIX – начала XX века, национальный менталитет и этно-мифологический код фольклора. Стабильность и системность речевого этикета сохраняет архаические слои народной

речевой культуры, служит средством выражения героических идей и социальной справедливости. Таким образом, эпос «Качак Керем» является важным источником для изучения азербайджанской речевой культуры, стереотипов этического поведения и системы языка фольклора.

Ключевые слова: Речевой этикет, этикетный дискурс, эпический текст, языковые средства, коммуникативная культура, семантика и прагматика, диалогическая коммуникация.

Giriş/Introduction

Xalq mədəniyyətinin ənənəvi irsinin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində folklor, onun janrları arasında isə epos aparıcı yer tutur. Hər bir xalqın eposu onun mədəni-mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayır.

Epos qədim mədəniyyətin tarixi elementlərini, sosial institutların xarakterini, təsnifat formalarının xüsusiyyətlərini əks etdirir, eposun dili xalqın mifoloji, dini görüşləri ilə, arxaik mərasimlər və kultlar ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan qaçaq dastanlarının xüsusi yeri var. Nitq etiketi normativ nitq davranışının formalarında biridir. Etiket diskursu ünsiyyətin mədəni-sosial əhəmiyyətli aspektlərini əks etdirən nitq vahidlərini özündə birləşdirir və salamlama, təşəkkür etmə, üzr istəmə, təbrik etmə, xeyir-dua, vidalaşma və s. kimi etiket vahidləri bura daxildir.

Folklorun etiket diskursunda eposun rolu. “Diskurs” anlayışı müxtəlif linqvistik qaynaqlarda birmənalı şərh edilmir. Y.N.Karaulov V.V.Petrovun və T.A.Van Deykin məqalələrinin yer aldığı topluya ön sözündə diskursu bir mətndən başqa mətni anlamaq üçün vacib ekstralingvistik faktorları ehtiva edən mürəkkəb kommunikativ hadisə kimi müəyyən edilir [Karaulov, 1987:8].

XIX əsrin sonu – XX əsin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətində ünsiyyətin vacib forması kimi etiket diskursunun öyrənilməsində epik janrlar, xüsusən qaçaq dastanları maraqlı və gərəkli mənbələrdən biridir. “Xalqın əxlaqi-mənəvi dəyərləri, davranış normaları, ədalət və azadlıq hissi qaçaq dastanlarının fəlsəfəsini təşkil edir. Qaçaq adlandırılan qəhrəmanların müəyyən bir situasiyada davranışları toplumun mənəvi dəyərləri ilə mütləq sürətdə əlaqədar olur” [Bayat, 2019:232].

Hər bir dilin özünün əsrlərlə formalaşmış etiket sistemi mövcuddur. Görünür hər xalqın milli nitq davranışları etiketlərində fərqliliklər, bir dildən başqasına köçürüldükdə həmin etiketlərin mənasının təhrif olunması, başqa

dillərdə olduğu kimi Azərbaycan nitq etiketi də milli spesifikliyə malikdir. Ölkənin tarixi-mədəni inkişafı da dilə, etiket sisteminə güclü təsir edir.

Dastanlarda müraciət formulları və sosial məna. “Qaçaq Kərəm” dastanları qəhrəmanlıq dastanlarına şamil edilir. Bu dastanın süjet sistemində nitq etiketləri fəal işlənmə tezliyində malikdir. Nitq etiketləri epik mətnin dialoq məkanının ünsiyyət- təmas situasiyasını, adresatla adresantın sosial statusunu, qarşılıqlı münasibətlərini və emosional ovqatını ifadə edir. Nitq etiketləri sosial və şəxsi, fərdi məqamları da özündə ehtiva edir.

“Qaçaq Kərəm” dastanında dialoqlar nitq etiketlərinin paralingvistik xüsusiyyətlərini, sosial-mədəni kontekstini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dastan mətnində, hər bir nitq situasiyası üçün müvafiq klişelərdən istifadə olunur ki, nitqdə adətən sabit deyim xarakteri daşıyır. Rus dilçiliyində həmin ifadələri etiket klişeləri “nitq etiketi formulları” da adlandırılır.

“Qaçaq Kərəm” dastanında müraciətlər əsasən üç amili özündə birləşdirir: a) Kim və kimə müraciət edir (kişidir yoxsa qadın?) b) danışanlar arasında münasibətlərin xarakteri, c) sosial vəziyyəti (ağa, nökar, pristav), d) yaş (cavan, qoca) və s. “Qaçaq Kərəm” dastanında müraciətlərdə bəzən bu amillərdən birinin üstünlüyü daha qabarıq nəzərə çarpır. Dastan personajlarının müraciətinin emosional və dəyərləndirmə sferası adi informativ sferanı əhatə etmir. Dastanda müraciət mövqeyində işlədilən nitq vahidləri müəyyən şivə-ləhcə intonasiyası ilə etnoqrafik koloritə birləşir, etnik emosiyaları ifadə etmək imkanı yaratmış olur. Müraciətdə dəyərləndirməyə subyektiv yanaşma elementi daxildir, axı danışan dəyərləndirici müraciətlə bu və ya digər dərəcədə subyektiv fikrini bildirir, öz mövqeyini ifadə edir. Personajların müraciətlərində leksik vasitələrin seçimi onların funksional istiqaməti ilə əlaqədardır. Bəzən dastan mətnində müraciət formaları emosional mürəkkəb münasibətləri ifadə etməyə xidmət edir, çünki forma və tədqiq olunan funksiya arasında bilavasitə qarşılıqlı əlaqə mövcud olur.

Qaçaq dastanlarında Azərbaycan cəmiyyətində ünsiyyətin bir neçə dominat formalarını da görmək olar ki, bunlardan biri yerli əhalinin insanların rus canişinləri, məmurları ilə, ağalar və bəylər ilə ünsiyyətdir. Bu kommunikativ aktın özünəməxsusluğu ondadır ki, nominasiya sistemində yüksək sosial statusa malik şəxsin dəyər xarakteristikası da əlavə edilir. Bəzən qəhrəmanın özünün və atributlarının tərifləri ilə yanaşı, xanımlara da tərif xitabları işlədilir. “Qaçaq Nəbi”nin vəsfində arvadının kişilik dəyərlərini daşması, məhz bu dəyərlərlə süjet məkanına fəal qatıla bilməsi buna misal ola bilər [Bayat, 2019:220].

Dastan mətninin təhlili göstərir ki, personajların ünsiyyətində emosional-dəyərləndirmə müraciətlərin funksiyasını yerinə yetirir: emosional mənalı leksemlər, məhz müraciət mövqeyində emosionallıq semasını qazanmış sözlərdir və bir qayda olaraq həmin qrupu ya antoponimlərə, yaxud zoonimlərə şamil edilir.

Dastanın dilində tərkibində zoomorfizimlər olan, “ləqəb”, “ayama” müraciətlər xüsusi qrup təşkil edir ki, onlar da emosional-dəyərləndirmə mahiyyətidir. “Zoonim ləqəb-zoonimlə ifadə olunan və şəxsi müəllif cəhətdən xarakterizə edilən metaforik ləqəb bildirir: “ – Əyə, tat köpək oğlu, de görüm silahın hanı?” [Qaçaq Kərəm, 2014:456]; “ – Tərpənməyin, köpək uşağı, yoxsa hamınızı qıraram” [Qaçaq Kərəm, 2014:462].

Ümumiyyətlə, dastanda müraciət etiketlərinin üslub differensiyası cəmiyyətin sosial differensiyası ilə əlaqədardır. Sadə xalq leksemləri adətən kəndlilərin, sənətkarların, qaçaqların nitqində rast gəlinir. Davranışın kobudluğu müraciət tonunun kobudluğuna uyğun gəlir. İkili münasibət doğurur, bir tərəfdən zəriflik, mehribanlıq, digər tərəfdən kinayə və ya biganəlik bildirir. Etiket etika ilə sıx bağlıdır və təsadüfi deyil ki, lüğətlərdə “etika” sözünün ikinci mənası kimi insanın, toplumun və peşəkar qrupun, mənəvi-əxlaqi davranış normaları sistemi kimi müəyyən edilir. Müraciətlərin tərkibində emosional-dəyər komponenti olmayan leksik vahidlər özünəməxsus «yeniləşməyə», müraciət edənənin mövqeyindən asılı olaraq dəyər mənası kəsb edir.

Personajların nitqində işlənən “qağa” sözündən hörmətli, yaşca böyük adamı bildirmək üçün istifadə edilir və adətən Qərb bölgəsinin insanların etiket davranışı üçün səciyyəvidir: “*Qağa, axı bizə özün deyirsən, kirmiş buraxmayacaqlar*” [Qaçaq Kərəm, 2014:446].

Bu halda müraciət effektiv çalar kəsb edir. Müraciətdə də qohumluluq, peşə anlayışlarını bildirən sözlər adresatın peşəsinə, yaşına və sosial durumuna uyğun gəlir. Azərbaycan nitq mədəniyyəti üçün qonşulara, yerlilərə, dostlara, təsadüfi adamlara və s. “bacı”, “ qardaş” qohumluq terminindən istifadə səciyyəvidir. Bu, müəyyən mənada qan qohumluğu ilə sosial qohumluğu münasibətlərini bərabərləşdirir, bütövlükdə ünsiyyəti harmonikləşdirir. “*Bacı, niyə qorxursan, biz qadına əl qaldırmırıq*” [Qaçaq Kərəm, 2014:455]; “*Əmioğlu, de görək bu nə yığıncaqdır*” [Qaçaq Kərəm, 2014:455].

“Gənclik” semasını bildirən «uşaq, qız» sözləri əgər yaşlı adama müraciət olunursa məna dəyişir. Bu baxımdan baba yaşlı qohumuna “ay oğul, a bala” deyərək müraciət edə bilər: “*Oğul, igid basdığını kəsməz! Apar onları ötür,*

cəhənnəm olsunlar” [Qaçaq Kərəm, 2014:447]; “*Kərəm bilir ki, bu hadisədən sonra onları daha bərk axtaracaqlar. Odur ki, yoldaşlarına deyir:*

– *Ay uşaqlar, bir müddət buralardan genimək lazımdır*” [Qaçaq Kərəm, 2014: 463]; “– *Ağa, axı onun mərdliyini hələ mən görməmişəm, nədən bilim ki, o mərddir*” [Qaçaq Kərəm, 2014:460]; – “*Ağa, bu fağırın təqsiri nədi ki, belə əzişdirirsən?*” [Qaçaq Kərəm, 2014:445].

Onu da qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan fərqli olaraq, “Qaçaq Kərəm” dastanında müraciətlərdə obrazın metaforalaşdırılması hadisəsi baş vermir. Müraciətlərdə əks olunmuş metaforik sözlər ilk növbədə ünsiyyət situasiyana uyğun şərhini tələb edir. Müraciətlərdə ritual nominasiyaların kommunikativ-praqmatik təhlilindən aydın olur ki, personaj (danışan) öz həmsöhbətinə hörmətlə yanaşır, ona nəzakət göstərir:

– “*Buyurun, görüm, naçalnik , mən sizə nə xidmət göstərə bilərəm?*” [Cəfərov, 2020, 450]; “*Kərəm tüfəngi qoltuqaltıya verərək sonra deyir ki:*

– *Yaranal, mənim bir sualım var.*

Yaranal deyir ki:

– *Buyurun*” [Qaçaq Kərəm, 2014:462].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, general Kərəmlə səmimi davranır, onun xahişinə nəzakətlə cavab verir. Müraciətlərin dəyər funksiyasında isimlərin semantik keyfiyyətləri (konkretlik, canlılıq) mənsubiyyəti determinativi tərəfindən birbaşa mənsubluq mənasını istisna edir. Mənsubiyyət komponentinin mövcudluğu adresata qarşı sayğı-hörmətin, danışanın yaşından asılı olmayaraq, müəyyən distansiyanın saxlanıldığını göstərir. Yaxınlara, doğmalara, qohum-qrabaya, orduda aşağı rütbəlinin yüksək rütbəliyə müraciətləri bu qəbildəndir.

Yüksək sosial statuslu şəxslərə müraciətlərdə mənsubiyyət determinativi fərqli emosional mənalar daşıyır. Məsələn, “Kitabi -Dədə Qorqud”da müraciətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də birinci növ təyini söz birləşmələri ilə bağlıdır. Bu tipli müraciət tipləri müasir türk dilində bu gün də geniş yayılmışdır. “Qaçaq Kərəm” dastanında Anadolu etiket diskursuna aid olan “əfəndim” müraciətlərdə mənsubiyyət determinativi müsbət emosiyaların göstəricisi olur. Məsələn:

– “*Əfəndim, bu yekəpəri sənmi öldürmüşən?*” [Qaçaq Kərəm, 2014:465]; “*Paşa əfəndim, sənəd nəyə lazımdı, bəli, mən Kərəməm.*” [Qaçaq Kərəm, 2014: 466]; – “*Paşam, izin verin bildirim ki, axtardığınız Qaçaq Kərəmin sorağını buralardan almışam*” [Qaçaq Kərəm, 2014:467].

Akademik N.Q.Cəfərovun “Kitabi- Dədə Qorqud” da müraciət sistemi ilə bağlı ümumiləşdirməsini qaçaq dastanlarına da şamil etmək olar: “*Kitabi- Dədə Qorqud*” da müraciətlərin bu qədər geniş yer tutması yalnız “*Dədə Qorqud*” eposu üçün xarakterik deyil, ümumən dünya eposlarının hamısında belədir. Ona görə də “*Kitabi-Dədə Qorqud*” eposunun müraciətlər sistemini araşdırmaq ümumən dünya eposunun poetik imkanlarından biri üzərində düşünmək deməkdir [Cəfərov, 2020:315].

“Qaçaq Kərəm” dastanında etiket vahidləri epik dilin etnik və magik resurslarının ekspressiv (üslubi) effektiv çalarlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Emosional-dəyər sferasında söz müəyyən intonasiya ilə birləşərək, müraciətlərin effektivlik çalarını gücləndirir. Xahiş etiketlərinin emosional-dəyər funksiyası qrammatik vasitələrin seçimini, onların qarşılıqlı münasibətlərini, yəni nitq ünsiyyətinin pragmatik amillərini müəyyənləşdirir: “*Başına dönüm, Qaçaq Nəbi bizim var-yoxumuzu əlimizdən aldı, özümüzün də bu kökə saldı*” [Qaçaq Kərəm, 2014:489];

Xahiş, rica, yalvarış bildirən nitq etiketləri də dastanın dilində işlənən nitq etiketləri sırasındadır: “*Xan, başına dönək, bizi bağışla, bizi zalım xan məcbur göndərib ki, gəlib səni öldürək. Əgər gəlməsəydik bizi dara çəkdirəcəkd*” [Qaçaq Kərəm, 2014:461]; “*Başına dönüm, xan, yazığam, komamı yandırmayın*” [Qaçaq Kərəm, 2014:457].

“Qaçaq Kərəm” dastanında geniş yayılmış və kifayət qədər klişeləşdirilmiş şəkildə təqdim olunan kommunikativ situasiyalardan biri də “salamlama” və “vidalaşma” situasiyalarıdır. Salamlama nitq etiketinin geniş yayılmış formullarından biridir və maraqlıdır ki, mahiyyətə gündəlik ünsiyyətin ritual xarakterli olmasından xəbər verir. “*Tavat üst-başının tozunu çırpıb deyir:*

– *Yaxşı, qurban ol bu İsrafil ağaya, yoxsa səni tikə-tikə edərdim. Vaxt olar görüşərik!*

Kərəm gülümsənərək cavab verir:

– *Mütləq görüşərik!*” [Qaçaq Kərəm, 2014:446].

Bu dialoqda “Mütləq görüşərik” mahiyyətə vidalaşma etiketi olsa da, performativ xarakterlidir, yəni Kərəm bu görüşün baş tutacağına inanır. “*Salam, ay Seyidəli baba! Nə var, nə yox?*” [Qaçaq Kərəm, 2014:456].

Dastanda təşəkkür etiketləri də yer alır. Təşəkkür – kiməsə edilmiş yaxşılığa, xidmətə, diqqətə görə minnətdarlıq hissidir. Məsələn: “*Hə, onun haqqında mən də eşitmişəm. Sağ olsun, bizə böyük kömək elədi*” [Qaçaq Kərəm, 2014:454].

Tarixi praqmatika baxımından etiket diskursunun öyrənilməsində nəzakətlik kateqoriyası mühüm yer tutur. Dəvət-nəzakət etiketləri dastan personajlarının dilində çox işlənir və bu zaman əsasən “*Buyurun, görüm naçalnik, mən sizə və xidmət göstərə bilərəm*” [Qaçaq Kərəm, 2014:450].

Təsdiq və inkar etiketləri adətən “yaxşı, bəli, xeyr” formulları ilə ifadə edilir. “*Bəli, istəsəm əlindən də alaram*” [Qaçaq Kərəm, 2014:450] “*Yaxşı, qoca, səni bu bacıya bağışlayıram*” [Qaçaq Kərəm, 2014:455]; “*Bəli, laçın bəylə Qoşun bəy gəlib öz kəndlərinə çıxırlar*” [Qaçaq Kərəm, 2014:452]; “*Xeyr, xan sizi aldadırlar*” [Qaçaq Kərəm, 2014:457].

Personajların dilində işlədilən alqış-dua etiketlərində xoş arzu və niyyət əksini tapır.

– *Əmi, de görüm, məndən razısanmı?*

– *Oğul, allah sənin kölgəni yer üzündən əskik eləməsin, ömrün uzun olsun!* [Qaçaq Kərəm, 2014:62]

Dastanın kommunikativ sistemində qarğış-lənət tipli deyimlər də mövcuddur ki, bunları da etiketlər sırasına daxil etmək olar:

– “*Oğul, ağıya dönsün o pul, mən qonum -qonşuya, qohum-əqrəbaya nə cavab verəcəyəm?*” [Cəfərov, 2020:457]; “*Lənət belə zamanəyə!-deyib, ata süvar olur*” [Cəfərov, 2020:479].

Namazın bu sözü Kərəmə toxunur:

– *Bəli, istəsəm əlindən alaram* - dastan söyləyinin dilində istifadə olunan danışıq etiketi formasıdır.

– *Almayan kişi deyil!* [Cəfərov, 2020:450]

Beləliklə, qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi, “Qaçaq Kərəm” dastanı nitq etiketlərinin zənginliyi ilə seçilir. Etiket diskursu xalqımızın etnik davranış və kommunikativ mədəniyyətinin tərkib komponenti kimi çıxış edir.

Nəticə/Conclusion

Aparılan təhlil göstərir ki, “Qaçaq Kərəm” dastanı Azərbaycan xalqının etnik-mədəni identikliyi, sosial münasibətlərini və ünsiyyət davranışını geniş şəkildə əks etdirən zəngin etiket vahidləri sisteminə malikdir. Dastanın dilində işlənən müraciət formaları, xahiş, təşəkkür, alqış, qarğış, salamlama və vidalaşma kimi nitq etiketləri epik mətnin kommunikativ strukturu üçün mühüm funksional əhəmiyyət daşıyır. Bu vahidlər personajların sosial statusunu, qarşılıqlı münasibətlərini, emosional ovqatını və etik dəyərlərini müəyyən edir, eyni zamanda epik məkanda ünsiyyətin ritmini və məzmununu formalaşdırır.